
ΠΡΟΟΙΜΙΟ: ΟΙ ΔΥΟ ΕΠΟΧΕΣ ΑΝΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Το ίδιο συμβαίνει με την Ιστορία όπως και με τη φύση, όπως και με όλα τα βαθιά προβλήματα είτε του παρελθόντος είτε του παρόντος είτε του μέλλοντος. Όσο πιο βαθιά και σοβαρά μπαίνει κάποιος στα προβλήματα, τόσο πιο δύσκολα είναι τα προβλήματα που προκύπτουν.

Γιόχαν Βόλφγκανγκ φον Γκαίτε

Το 1950 η Ευρώπη αφυπνιζόταν από τα σκοτεινά χρόνια του χειρότερου πολέμου στην Ιστορία. Σε ολόκληρη την ήπειρο οι πληγές ήταν ορατές στα ερείπια των βομβαρδισμένων κτηρίων. Οι ψυχικές και ηθικές πληγές θα χρειάζονταν πολύ περισσότερο χρόνο για να επουλωθούν από τον χρόνο που χρειάστηκε για να ανοικοδομηθούν οι πόλεις. Στην πραγματικότητα, η απανθρωπιά του πρόσφατου παρελθόντος θα έριχνε τη μακρά σκιά της πάνω από την Ευρώπη τις επόμενες δεκαετίες. Από το τέλος του πολέμου το 1945 έγιναν σημαντικά βήματα για τη διαμόρφωση μιας νέας Ευρώπης. Όμως η πιο εντυπωσιακή κληρονομιά την οποία άφησε ο πόλεμος στον μεταπολεμικό κόσμο είχε δύο πλευρές. Τώρα η Ευρώπη ήταν μια ήπειρος την οποία διαιρούσε στη μέση το Σιδηρούν Παραπέτασμα, ενώ η νέα εποχή ήταν μια πυρηνική εποχή, με τις δύο υπερδυνάμεις να κατέχουν υπερόπλα μαζικής καταστροφής.

Δεν υπήρχε πια πόλεμος στην Ευρώπη. Όμως ένας πυρηνικός πόλεμος, που έμοιαζε να μην απέχει πολύ, απειλούσε τη βάση της ικανότητας της ευρωπαϊκής ηπείρου να επιβιώσει ως πολιτισμός. Η απειλή πυρηνικού πολέμου, η οποία αιωρούνταν πάνω από την Ευρώπη ως δαμόκλειος σπάθι, δεν εξαρτιόταν μόνο από γεγονότα στην ίδια την Ευρώπη. Και αυτό γιατί τώρα η Ευρώπη ήταν πλήρως εκτεθειμένη στην παγκόσμια αντιπαράθεση ανάμεσα στις πυρηνικές υπερδυνάμεις. Γεγονότα μακριά από τις ακτές της Ευρώπης, το ξέσπασμα του πολέμου στην Κορέα το 1950 και η πυραυλική κρίση στην Κούβα το 1962, σηματοδοτούν την αρχή και το τέλος της πιο επικίνδυνης για την Ευρώπη φά-

σης του Ψυχρού Πολέμου (μολονότι υπήρξε και μια δεύτερη συντομότερη περίοδος αυξημένης απειλής στις αρχές της δεκαετίας του '80).

Τα παιδιά που γεννήθηκαν στο πλαίσιο της μεταπολεμικής μεγάλης αύξησης των γεννήσεων θα ζούσαν για να δουν αλλαγές τις οποίες οι γονείς τους δεν θα μπορούσαν να φανταστούν. Θα γνώριζαν μια επιτάχυνση των πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών αλλαγών, που υπερέβαιναν οποιοσδήποτε μέχρι τότε αλλαγές σε συνθήκες ειρήνης. Αυτά τα παιδιά γεννήθηκαν σε μια περίοδο μεγάλης λιτότητας, μεγάλο μέρος της οποίας ήταν άμεση συνέπεια του πολέμου. Η στέγαση ήταν συχνά προσωρινή, καθώς γίνονταν προσπάθειες για την ανεύρεση σπιτιών για τα εκατομμύρια των εκτοπισμένων και των οικογενειών που είχαν χάσει τα σπίτια τους από βομβαρδισμούς σε μεγάλο μέρος της ηπείρου, ιδίως στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη. Ακόμα και σπίτια που δεν είχαν γκρεμιστεί στον πόλεμο ήταν συχνά σε άθλια κατάσταση και απαιτούσαν επιδιορθώσεις. Οι συνθήκες υγιεινής για μεγάλο μέρος του πληθυσμού ήταν πρωτόγονες. Υπήρχαν εκτεταμένες ελλείψεις τροφίμων και ρούχων. Μόνο οι πλούσιες οικογένειες είχαν οικιακές συσκευές οι οποίες απελευθέρωναν τις γυναίκες από τις σταθερές δουλειές του νοικοκυριού, όπως πλυντήριο, τηλέφωνο, ψυγείο, αυτοκίνητο. Ελάχιστοι είχαν πιθανόν συσκευή τηλεόρασης.

Η γενιά της μεταπολεμικής εκρηκτικής αύξησης των γεννήσεων επωφελήθηκε στη ζωή της από εκπληκτικές ιατρικές προόδους. Γνώρισε την τεράστια στήριξη την οποία παρείχε το κράτος πρόνοιας, που τη δημιουργία και την επέκτασή του επέτρεψαν τα υψηλά επίπεδα οικονομικής ανάπτυξης. Μολονότι τα επίπεδα διαβίωσης στις χώρες πίσω από το Σιδηρούν Παραπέτασμα υστερούσαν έναντι των χωρών της Δυτικής Ευρώπης, εκτεταμένα συστήματα κοινωνικής πρόνοιας και στήριξης ήταν σύμφυτα με το κομμουνιστικό σύστημα (αν και συνήθως διεφθαρμένα στην πράξη). Αυτή ήταν η πρώτη κρίσιμη καινοτομία, η οποία πρόσφερε ένα επίπεδο κοινωνικής ασφάλισης που δεν είχαν γνωρίσει οι προηγούμενες γενιές ούτε στη δυτική ούτε στην ανατολική Ευρώπη. Από μερικές πλευρές, τουλάχιστον στη Δυτική Ευρώπη, η μακρά μεταπολεμική οικονομική άνθηση, οι κοινωνικές προόδοι τις οποίες διευκόλυνε και η πρώιμη ανάπτυξη του καταναλωτισμού, η οποία ενθάρρυνε επίσης την αισιοδοξία για το μέλλον, αποσπούσαν την προσοχή από την υποκείμενη ανασφάλεια μιας ηπείρου η οποία κινδύνευε από την πιθανότητα πυρηνικού πολέμου.

Η υλική πρόοδος που ακολούθησε ήταν εκπληκτική. Η πληθώρα των τροφίμων που σήμερα είναι διαθέσιμα στο μέσο σουπερμάρκετ οποιασδήποτε ευρωπαϊκής χώρας θα ήταν κάτι το απίστευτο το 1950 ή ακόμα περισσότερο οποιαδήποτε προγενέστερη περίοδο. Οι σημερινές οικογένειες θα αντιμετώπιζαν με φρίκη ένα σπίτι χωρίς μπάνιο και με τουαλέτα (την οποία συχνά μοιράζονταν με άλλες οικογένειες) στην αυλή. Εμπορεύματα που τότε ήταν ακραία

πολυτέλεια, διαθέσιμη μόνο για μια μικρή μειονότητα, είναι σήμερα κοινός τόπος. Οι περισσότερες οικογένειες έχουν αυτοκίνητο. Δύο αυτοκίνητα σε ένα μόνο νοικοκυριό δεν είναι κάτι το ασυνήθιστο. Το ψυγείο για τη συντήρηση των τροφίμων θεωρείται αυτονόητο. Τα ταξίδια στο εξωτερικό –προνόμιο των πλουσίων το 1950– είναι τώρα προσιτά για εκατομμύρια ανθρώπους. Σχεδόν όλα τα σπίτια έχουν τηλεόραση. Οι δορυφόροι επιτρέπουν στους ανθρώπους να βλέπουν ειδήσεις ή να παρακολουθούν ζωντανά αθλητικά γεγονότα που γίνονται στην άλλη πλευρά της υδρογείου. Μπορούμε να βλέπουμε τηλεόραση ακόμα και από κινητό τηλέφωνο, πράγμα αδιανόητο μέχρι σχετικά πρόσφατως. Και ενώ άλλοτε όποιος ταξίδευε στο εξωτερικό και ήθελε να τηλεφωνήσει σπίτι του έπρεπε να βρει τηλεφωνικό θάλαμο ή να πάει στα γραφεία της τηλεφωνικής υπηρεσίας της χώρας, σήμερα τα κινητά χρησιμεύουν όχι μόνο για τηλεφωνικές κλήσεις στη χώρα προέλευσης χωρίς καμιά προσπάθεια ή για την αποστολή μηνυμάτων σε ολόκληρο τον κόσμο, αλλά και ως μίνι υπολογιστές που προσφέρουν ένα ολόκληρο φάσμα υπηρεσιών. Σε αυτές τις υπηρεσίες περιλαμβάνονται η άμεση πρόσβαση σε ειδήσεις και η δυνατότητα όχι μόνο να μιλά κάποιος με φίλους και συγγενείς που ζουν χιλιάδες χιλιόμετρα μακριά, αλλά και να τους βλέπει στην οθόνη του κινητού του. Η διαθεσιμότητα όλο και μικρότερων και πιο προσιτών υπολογιστών μετασχημάτισε τη ζωή με τρόπους αδιανόητους ακόμα και πριν από λίγο καιρό, πόσο μάλλον το 1950.

Δεν άλλαξαν δραστικά μόνο τα υλικά αγαθά που είχαν οι άνθρωποι στη διάθεσή τους, αλλά και οι στάσεις και οι νοοτροπίες. Το 1950 οι περισσότεροι άνθρωποι στην Ευρώπη είχαν απόψεις οι οποίες εβδομήντα χρόνια αργότερα θα θεωρούνταν αποκρουστικές. Η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (η οποία προέκυψε από την καταστροφική καταστρατήγησή τους στη διάρκεια του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου) είχε υιοθετηθεί από τα Ηνωμένα Έθνη ήδη τον Δεκέμβριο του 1948, αλλά λίγοι άνθρωποι κατανοούσαν τι σήμαινε στην πράξη. Ρατσιστικές απόψεις και κατάφωρες φυλετικές διακρίσεις ήταν ευρέως αποδεκτές και σπανίως θεωρούνταν αξιοσημείωτες. Στις ευρωπαϊκές χώρες εκτός από τους λευκούς ζούσαν ελάχιστοι άνθρωποι με άλλο χρώμα δέρματος. Ίσχυε ακόμα η θανατική ποινή και γίνονταν συχνά εκτελέσεις ανθρώπων που είχαν κριθεί ένοχοι για τα χειρότερα εγκλήματα. Η ομοφυλοφιλία παρέμενε ποινικό αδίκημα. Η έκτρωση ήταν παράνομη. Η επιρροή των χριστιανικών Εκκλησιών ήταν μεγάλη και ο αριθμός των ανθρώπων που εκκλησιάζονταν παρέμενε σχετικά υψηλός. Όταν ενηλικιώθηκε η γενιά που είχε γεννηθεί μετά τον πόλεμο, τα ανθρώπινα δικαιώματα εκλαμβάνονταν ως αυτονόητα (όσο ατελής κι αν ήταν η εφαρμογή τους στην πράξη), οι ρατσιστικές απόψεις θεωρούνταν ένα από τα χειρότερα κοινωνικά στίγματα (αν και λιγότερο στην ανατολική και τη νότια Ευρώπη παρά στη δυτική), οι πολυπολιτισμικές κοινωνίες ήταν ο κανόνας, η θανατική ποινή είχε εξαφανιστεί από την

Ευρώπη, η αποδοχή του γάμου των ομοφυλοφίλων και της νόμιμης έκτρωσης ήταν ευρεία και ο ρόλος των χριστιανικών Εκκλησιών είχε μειωθεί σε μεγάλο βαθμό (μολοντί η διάδοση των τζαμιών, γνώρισμα των σύγχρονων ευρωπαϊκών πόλεων σχεδόν εντελώς άγνωστο το 1950, μαρτυρεί τη σημασία την οποία έχει η θρησκεία στις μουσουλμανικές μειονότητες).

Αυτοί οι μετασχηματισμοί και πολλοί άλλοι μπορούν να θεωρηθούν μέρος της διαδικασίας η οποία κατέληξε να αποκαλείται «παγκοσμιοποίηση». Αυτός ο όρος δεν περιγράφει μόνο την οικονομική ενοποίηση, η οποία προκύπτει από την ελεύθερη κίνηση του κεφαλαίου, των τεχνολογιών και των πληροφοριών, αλλά και τη συνύφανση κοινωνικών και πολιτιστικών προτύπων προόδου πέρα από εθνικά σύνορα και σε όλες τις αναπτυσσόμενες περιοχές του κόσμου. Η παγκοσμιοποίηση δεν ήταν μόνο μια θετική πορεία σε καλύτερες υλικές συνθήκες. Είχε εμφανείς σκοτεινές πλευρές. Για παράδειγμα, προκάλεσε μεγάλες καταστροφές στο περιβάλλον, οδήγησε στη διεύρυνση του χάσματος ανάμεσα στους πλούσιους και τους φτωχούς, επέτεινε (σε μεγάλο βαθμό ανεξέλεγκτα) τη μαζική μετανάστευση και επέφερε ανεργία λόγω της αυτοματοποίησης, η οποία κατέστη δυνατή χάρη στις τεχνολογικές αλλαγές, διαδικασία που συνεχίζεται. Ο μετασχηματισμός τον οποίο επέφερε η παγκοσμιοποίηση είναι ένα νήμα που διατρέχει τα επόμενα κεφάλαια. Η παγκοσμιοποίηση δεν είναι με κανέναν τρόπο μια αναμφισβήτητη ιστορία επιτυχίας. Η νέα εποχή της ανασφάλειας στην Ευρώπη συνυφάνεται αξεδιάλυτα με το βάθεμα της παγκοσμιοποίησης.

***

Αυτό το βιβλίο διερευνά τις καμπές και τις στροφές, τις ανοδικές και τις καθοδικές κινήσεις που οδήγησαν από μια εποχή ανασφάλειας σε μια άλλη εποχή ανασφάλειας, από την απειλή πυρηνικού πολέμου στην πολυεπίπεδη και διεισδυτική αίσθηση της σημερινής ανασφάλειας. Επιχειρεί να εξηγήσει τα περίπλοκα και πολύπλευρα πρότυπα της αλλαγής στην Ευρώπη από το 1950 έως σήμερα. Καθοριστικές καμπές, το 1973, το 1989, το 2001, το 2008, σηματοδοτούν την πορεία. Θετικές εξελίξεις, πρόοδοι και βελτιώσεις υπάρχουν παράλληλα με οπισθοχωρήσεις, απογοητεύσεις και μερικές φορές διάψευση των προσδοκιών.

Η κεντρική σημασία της Γερμανίας είναι ένα νήμα που διατρέχει τον μετασχηματισμό της Ευρώπης επί πενήτα δεκαετίες μετά το 1950. Η αλλαγή στη Γερμανία, τη χώρα που το πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα κόντεψε περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη χώρα να καταστρέψει την ήπειρο, ήταν ιδιαιτέρως βαθιά. Παρά την καταστροφή της ως έθνους-κράτους στο τέλος του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου, η Γερμανία παρέμεινε στο κέντρο των εξελίξεων στην Ευρώπη,

στο κέντρο της μεταπολεμικής οικονομικής ανάκαμψης, του Ψυχρού Πολέμου, του τέλους του Ψυχρού Πολέμου, της διεύρυνσης της ευρωπαϊκής ενοποίησης, της δημιουργίας του ευρώ, της κρίσης της Ευρωζώνης, της μεταναστευτικής κρίσης, καθώς και των εμβρυικών ακόμα βημάτων για τη μεταρρύθμιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) μετά τα πρόσφατα σοβαρά δεινά της. Στο μεταξύ η Γερμανία έγινε ζωτικός πυλώνας της σταθερής φιλελεύθερης δημοκρατίας, έχει την ισχυρότερη οικονομία της Ευρώπης, ξεπέρασε σαράντα χρόνια διαίρεσης, εξασφάλισε την εθνική ενότητα και φόρεσε απρόθυμα τον μανδύα της ευρωπαϊκής ηγεσίας. Ο μετασχηματισμός της Γερμανίας έπαιξε βασικό ρόλο στη μεταπολεμική ιστορία της Ευρώπης, ρόλο αρκετά επιτυχή.

Δεν υπάρχουν απλές εξηγήσεις για τον μετασχηματισμό της Ευρώπης. Οι πολιτικές, οικονομικές και πολιτιστικές δυναμικές ήταν πολύ στενά συνυφασμένες για να επιτρέπουν τον ξεκάθαρο διαχωρισμό των φορέων της αλλαγής. Μεγάλο μέρος του μετασχηματισμού αντανακλά βαθιά ριζωμένες οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές, οι οποίες δεν περιορίζονται στην Ευρώπη και τις οποίες περικλείει ο όρος «παγκοσμιοποίηση». Η ανοικοδόμηση της Ευρώπης μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο συντελέστηκε στη βάση της πρωτοφανούς παγκόσμιας και όχι μόνο ευρωπαϊκής οικονομικής ανάπτυξης, η οποία διήρκεσε πάνω από δύο δεκαετίες. Η κατάρρευση αυτής της ανάπτυξης τη δεκαετία του '70 σηματοδότησε μια αποφασιστική καμπή στις εξελίξεις, η οποία επηρέασε το υπόλοιπο διάστημα του 20ού αιώνα.

Η εκπληκτική ανόρθωση της Ευρώπης τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες καθορίστηκε από μια «μήτρα αναγέννησης», την οποία παρουσιάσαμε σε γενικές γραμμές στο τελευταίο μέρος του βιβλίου *Στην κόλαση των δύο πολέμων*, του πρώτου τόμου της ιστορίας της Ευρώπης από το 1914 μέχρι σήμερα. Τα στοιχεία αυτής της μήτρας ήταν το τέλος των φιλοδοξιών της Γερμανίας να γίνει μεγάλη δύναμη, η γεωπολιτική αναδιάταξη της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, η υποταγή των εθνικών συμφερόντων στα συμφέροντα των δύο υπερδυνάμεων, η πρωτοφανής οικονομική ανάπτυξη και η αποτρεπτική απειλή των πυρηνικών όπλων. Περίπου το 1970 όλα αυτά τα στοιχεία της μήτρας ήταν πολύ λιγότερο σημαντικά από ό,τι τα πρώτα χρόνια μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Όμως η κρισιμότερη αλλαγή ήταν η εμφανής επιβράδυνση της οικονομικής ανάπτυξης. Η μακροχρόνια οικονομική άνθηση είχε τελειώσει. Η μεταπολεμική οικονομική τάξη πραγμάτων ετοιμαζόταν να αλλάξει θεμελιακά. Η αλλαγή υποδείγματος σήμαινε την απαρχή μιας εμβρυικής νέας μήτρας, όπως μπορούμε να τη θεωρήσουμε αναδρομικά, η οποία θα διαμορφωνόταν βαθμιαία τις επόμενες δύο δεκαετίες. Αυτή η νέα μήτρα, η οποία μετατράπηκε τελικά σε «μήτρα νέας ανασφάλειας», περιλάμβανε φιλελευθεροποιημένες και απορρυθμισμένες οικονομίες, ασυγκράτητη παγκοσμιοποίηση, θεαματική επανάσταση στην τεχνολογία της πληροφορίας και μετά το 1990 την ανάπτυ-

ξη πολυπολικών βάσεων της διεθνούς ισχύος. Με την πάροδο του χρόνου η συγχώνευση αυτών των συστατικών μετασχημάτισε την Ευρώπη με πολλούς θετικούς τρόπους, αλλά οδήγησε επίσης σε είδη ανασφάλειας που ήταν πολύ διαφορετικά ως προς τον χαρακτήρα τους από την υπαρξιακή ανασφάλεια την οποία είχε προκαλέσει η απειλή πυρηνικού πολέμου τη δεκαετία του '50 και στις αρχές της δεκαετίας του '60.

Μετά την πτώση του Σιδηρού Παραπετάσματος ο ρυθμός της παγκοσμιοποίησης επιταχύνθηκε αξιοσημείωτα, αποτέλεσμα σε σημαντικό βαθμό της έκρηξης της τεχνολογικής αλλαγής και της ταχείας διάδοσης του Διαδικτύου, ιδίως αφότου το 1991 έγινε ευρέως διαθέσιμος ο Παγκόσμιος Ιστός (ο οποίος επινοήθηκε το 1989). Ήδη προηγουμένως συντελούνταν σημαντικές πολιτισμικές αλλαγές. Κεντρική θέση σε αυτές κατείχαν η πάλη για κοινωνικές ελευθερίες, η έμφαση στον ατομικισμό και η εμφάνιση των πολιτικών της ταυτότητας. Από τα μέσα της δεκαετίας του '60 τα συστήματα αξιών και οι τρόποι ζωής άλλαζαν με τρόπους που θα καθιστούσαν την Ευρώπη από πολλές απόψεις πιο ανεκτική, πιο φιλελεύθερη και πιο διεθνιστική από ό,τι προηγουμένως. Όμως πολλές προγενέστερες βεβαιότητες και κανόνες άρχισαν να διαλύονται.

Σε αυτές τις απρόσωπες δυναμικές μεγάλου φάσματος θα πρέπει να προσθέσουμε τον ρόλο των ατόμων και τις βραχυπρόθεσμες πολιτικές αποφάσεις. Οι πράξεις ενός μικρού αριθμού σημαντικών ατόμων, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζουν ο Μιχαήλ Γκορμπατσόφ και ο Χέλμουτ Κολ, δεν μπορούν να περιοριστούν απλώς σε αντανακλάσεις δομικών καθοριστικών παραγόντων της αλλαγής. Σε κρίσιμες συγκυρίες αυτά τα άτομα έπαιξαν *προσωπικά* αποφασιστικό ρόλο για τον μετασχηματισμό της Ευρώπης.

Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα παρουσιάσουμε τον ισολογισμό του μετασχηματισμού της Ευρώπης στη διάρκεια επτά δεκαετιών μετά το 1950. Αυτός ο μετασχηματισμός δεν είναι με κανέναν τρόπο μια ιστορία πλήρους επιτυχίας. Η πρόσφατη ιστορία της Ευρώπης κάθε άλλο παρά αποκλειστικά θετική ήταν. Συντελέστηκαν μερικές εξαιρετικά θετικές εξελίξεις, αλλά η εικόνα περιλαμβάνει και αρνητικές πλευρές.

Και σοβαρά προβλήματα βρίσκονται μπροστά μας.